

Ф.Қ. ҚҰРМАНҒАЛИЕВА, С.Е. НҰРМҰРАТОВ

ҚОРҚЫТТЫҢ ӨМІР ФИЛОСОФИЯСЫ ХАҚЫНДА

Адамзат тарихында Қорқыт Ата есімінің ерекше мәртебесі мен маңызы бар екені белгілі. Себебі, Қорқыттың дүниеге көзқарасы, дүниетанымдық жүйесі, құндылықтар әлемі, немесе тұтастай алғандағы философиясы түркі әлемінің, соның ішінде қазақ руханиятының қайнар бастауы, алғашқы рухани іргетастарының бірі. Қорқыт туралы аңыздардың қазақ даласында кең тарағаны соншалық оны білмейтін қазақ кемде кем болған. Қазақ өмір туралы толғанғанда үнемі Қорқыт келбетін есіне түсірмей өзінің ойларын өрнектеген емес, тұжырымын сомдаған емес. Сондықтан осындай феноменнің жете бағаланбай, өткен кеңестік кезеңде жете зерттелмей келуінің өзі дәуірдің мойнына жүктелетін базына десе де болады. Дегенмен ешқандай әрекеттер жасалмады десек артық кеткен болар едік. Өз шығармаларында Қазақи Қорқытқа тоқталып өткен ғалым Шоқан Уәлиханов, Кітаби Қорқытты ғылыми айналымға қосқан Мұхтар Әуезов, белгілі түркологтар Ә.Марғұлан мен Ә.Қоңыратбаевтар және В.В.Бартольд, В.М.Жирмунский, Ә.А.Диваев және т.б. көптеген зерттеушілердің еңбектері қорқыттану саласында зор екенін ескеруге тиістіміз.

Қазақ жерінде исламның кеңінен тарай қоймаған кезеңінде туындаған Қорқыт Ата бейнесі жалпы түркілік әлем үшін, оның ғасырлар қойнауынан келе жатқан тарихи санасы үшін рухани мұра тұрғысынан алғанда маңызды. Бұл мәселенің өзі философиялық зерделеу сипатында да күрделі құбылыс екені анық. Қорқыт бейнесі әлемдік деңгейде, түркілік зерттеушілер арасында және сонымен ұлттық замандастарымыз арасындағы ізденушілердің еңбектерінде біршама сараптаулар жасалынғаны белгілі. Тіпті, зерттеушілердің Қорқыт Ата туралы тарихы мәліметтерді қарастыра келіп, ондағы Қорқыт келбетін – Қазақи Қорқыт, Кітаби Қорқыт, Тарихи Қорқыт деп жіктеленулерінің өзі ғалымдарымыздың тарихтың қатпарларын тереңдей түсінуге, өткенімізді Ақиқатқа жақын зерделей түсуге деген зор талпыныстардың нәтижесі деп бағалауға болады [1, 8б.] Қорқыт дүниетанымын зерделеуге арналған қазақ тіліндегі диссертациялық еңбектердің қорғалуы да еленетін оқиғалар қатарына жатады. Міне осы еңбекте диссертациялық жұмыстың авторы Б.Аташ: “өліммен күрестің нәтижесінде бабамыз жер кіндігі сыр бойына келіп тоқтап, кеңістік - уақыттың орталықтардың тірек нүктесіне көтерілмейді, ол тек символикалық түрде дүниеде орталықтандыры-

лған көзқарасқа бас иеді. Сондықтан, қайталанбас уақытты құрмет тұту, өмірдің әр сәтін қадірлеу құндылықтарына табан тірегендіктен, өмірдің мәні – оның болмысы, нақ сол өмірдің өзі деген тұжырым айқындалады”- дейді [2]. Автордың негізгі ғылыми жетістігі – Қорқыттың дүниетанымда нағыз өмір философиясының негізі қалыптасқанын аңғарғанында, соны даналықтың түркілік үлгісі екендігін зерделей білгенінде деген ойдамыз.

Сонымен қатар еліміздегі жоғары оқу орындарындағы философия тарихынан дайындалған оқулықтардың барлығынан қомақты орын алуы қуанарлық жағдай. Мәселен, “Қорқыт жырларында, - деп жазылады ”Философия тарихы” еңбекте, - батырлық пен әсемдік, нәзіктік пен сұлулық қобыз сарынымен үндесіп, үлкен бір философиялық ой-арнаға алып келді. Табиғаттың тылсым күштерін, адам жанының көңіл-күйлерін, сезімін ұлы бабамыздың қобыз ішегімен аса бір нәзіктікпен жеткізе білгендігіне қайран қалып отырмыз” [3]. Әрине, адамның дүниеге деген деген қатынасы әр қилы сипатта өрбуі мүмкін. Қобыздың үнімен, музыканың әуенімен философиялық ойды жеткізу қиынның қиыны екені анық. Дегенмен соны ұйып тыңдай білген, дарынды қобызшының тылсым дүниеден жеткізе білген жүрек сырын қабылдай білген түркі тайпаларының тыңдарманының мәдени, дүниетанымдық деңгейінің біршама биік болғанын да ескеруге тиістіміз. Сондықтан руханият әлемінің қалыптасуы мен дамуы бір жақты тек жасампаздықпен айналысушы тұлғаның әрекетімен ғана байланысты емес, ол оның өзін қоршаған әлеуметтік ортамен диалогқа, сұхбатқа түсуі арқылы кемелденетінін байқауға болады. Бұл философия заңдарының ішкі қисыны сәйкес келетін құбылыстар десе де болады.

Мемлекетімізде 2004 жылдан жүзеге асырылып келе жатқан “Мәдени мұра” бағдарламасында орта ғасырлардағы түркілік ойшылдарға бір том арналған болатын. Міне солардың ішінде Қорқыт дүниетанымына, оның философиялық әлеміне өзіндік орын берілді. Қорқыт Ата кітабындағы Қорқыттың нақыл сөздерінің даналыққа толы астары барынша айшықталып, философиялық пайымдаулар жасалынды. Бұл еңбекте: “Егер біз замандастарымыздың ғана емес, болашақ ұрпақтарымыздың да бір-біріне арқа сүйер мәңгілік бауыр болып, ынтымақтаса тіршілік етуіне тұғыр іздесек, сол мықты тұғыр

да Қорқыт Ата аманатына адалдық болмақ” деген этикалық ұстаным кетіріледі [4].

Ал енді жоғарыдағы айтылған жәйттер сонау тарих түкпіріндегі түркілік кезеңнің өзінде хал-қымыздың тарихи санасында руханият мәселелеріне, рухани құндылықтарға, әлеуметтік дүниедегі диалогтың өрбуіне барынша ынтазарлықтың, қызығушылықтың болғандығын білдіреді. Бұл игілікті ұмтылыстың түп-тамырында жалпы адами болмыстың терең мәні мен мағынасы байқалады, тылсым әлемнің құпиясын түсінуге деген қадамдары көрініс береді. Сонымен қатар тіршілікте “Өмір” деп атау берілген керемет құбылысқа ата-бабамыздың өтемете жауапкершілікпен, аса ұқыптылықпен қарағандығын, оның әрбір сәтін Қорқыт бейнесі арқылы құндылық ретінде бағалағанын куәсі боламыз. Шын мәнінде өмірдің қыр-сырын білуге тырыспаған пенде бұл тіршілікте өзінің кейпін табиғаттың басқа мүшелерінен биік ұстай алмайды. Ол табиғи инстинктердің деңгейінде, соларды қамтамасыз ету ауқымында ғана ғұмыр кешеді.

Жалпы түркі әлемнің кемеңгер тұлғасы – Қорқыттың өмір философиясының негізі адамның қатаң тағдыр мен тылсым әлем алдындағы қор-қынышқа, үрейге негізделген емес, ол, керісінше, осы мәселеге терең назар аударып қарасақ, адамға берілген өмірді барынша қадірлеп, дәріптеп, оның кейбір еленбей келген қырларын айқындап, оны барынша жоғары деңгейге көтеріп, лайықты сүруге, оны “Адам” деген атқа сай келетін тұрғыда ғана түсінуге, зерделеуге, оны барынша маз-мұнды, мәнді өткізуге шақыратынын байқаймыз. Қорқыттың өмір сүру тәжірибесі – Жоғарғы Рухтың жалпы адамзатқа берген нағыз адамша өмір сүрудің озық рухани үлгісі сияқты, ол шынтуайтына келгенде гуманистік, өмірсүйгіштік идеялық негіздерге сүйенген қағида іспетті. Ал енді шын мәнінде өмір мәнін тереңдеп түсінген адамға Қорқыттың өмірі – ерекше жасампаз бағдар беретін рухани бағдаршам, яғни оның негізінде адамның тіршілігі – қарапайым күйкі тірлік емес, ол тек қана шығармашылыққа сүйенген, рухани құндылықтардан сусындайтын іс-әрекет қана нағыз өмірге жетелейді деп тұрғандай. Осындай рухани тұрғыларымен, бағдарларымен бұл аңыздық тұлға тіршілік үшін көшпенділердің күресі заманындағы ерекше құбылыс екендігін байқатады. Адам шығармашылығының әр қилы рауаждануының, дүниеде көрініс беруінің арасында оның ең бір жоғарғы сипаты ретінде байқалатын нәрсе - адам бойындағы дүниеге келгеннен байқалатын өнерге деген бейімділіктің тамырларын, талшықтарын өрбіту, оны әлемге жасампаздықпен паш ету болып табы-

лады. Әркімнің бойында болуға тиісті ерекше қабілеттердің көрінісін, материалдық әлемдегі шығармашылықпен әлеуметтенуін әдетте адами дарындылықтың сипаты деп қабылдаймыз. Ол жарыққа толығымен шыққанда ғана өзінің толық мәніне, өзінің мазмұнына сәйкес күйге ие болады, үйлесімділікті орнықтырады, адамдар мен халықтар арасындағы сұқбатты тереңдетеді. Сөйтіп, руханият әлемі дамуға өзіндік түрткі, импульс алады. Жалпы Л.Н.Гумилевтің айтып кеткен пассионарлық құбылысының өзінің қалыптасуы осындай тұлғалардың жасампаз әрекетінің сапалық нәтижесі деп болжамдар жасауға болады деген ойдамыз.

Қорқыттың қобызды тартуы, өнердегі өзінің шығармашылығын паш етуі – Ғалам мен Ақиқат алдындағы жеке тұлғаның жай ғана музыкалық дарындылығын танытуы ғана емес, ол адамның көп жақты, әмбебап болмысының бір қырын көрсету, сөйтіп, сол арқылы Ғаламдағы – Өмір деген ұлы құндылыққа жол ашу болып табылады. Кімге болсын осы тіршіліктегі өмір патшалығында барынша ұзақ қалу үшін, оған берілген рухты шындау үшін адамдық бір-бірімен байланысып жататын бірнеше қасиеттерді танытуы тиіс: біріншісі – адамның жан дүниесінің нұрын жарқырататын Махаббат деген құбылыс болса, екіншісі – әрбір тұлғанның даралылығын білдіретін оның Шығармашылығы болып келеді. Міне, бұл дүниелер ғасырларды, тарихи кезеңдерді жалғастыратын және өзіндік діни мағынасы да бар рухани өзек, адамзат тарихын тұтастандырушы өмірдің іргетасын құрайтын Метаидея, әмбебап құндылықтар болары анық. Адам қандай қоғамда, қандай тарихи кезеңде өмір сүрісін жоғарыдағы құндылықтарды айналып өте алмайтыны анық. Ал, енді қазіргі кезеңде нарық пен жаһандану процестерінің әлеуметке ұсын-ған жасанды және әсіреқызыл құндылықтары мен қалыптары қазіргі жастардың санасын жаулап ала бастағаны алаңдатады. Демек, бұл дүниелер сайып келгенде ұлттың болмысын, тұтастанған келбетін барынша дүниетанымдық деңгейде ыдырату және бірге-бірге қалыптасуға және дамуға тиісті шынайы руханият әлемінен жас ұрпақты аулақтату, руханилықтан шеттету болып табылады.

Қорқыт Атаның түсіне кіріп, аян берген періштелер оны әмбебап Шығармашылыққа шақырады, бойындағы дарынын әлемге паш етуге жетелейді. Оны тіршіліктегі әртүрлі игіліктерді, байлықтың көздерін, материалдық құндылықтарды пендешілікпен теріп алуға емес, бойындағы дарынын риясыз беруге, әлемге сыйлауға ұмтылдырады. Бұл кез келген діни моральдің қайнар бұлағы

болатын тұрғы, ұстаным. Сондықтан оның күнделікті қарапайым тіршілігі, жасампаздыққа толы әрекеттері қоршаған әлеуметтік орта үшін нағыз өмірге, адами керемет ғұмырға айналады. Соның арқасында ғұлама Қорқытты қазіргі кезеңге дейін қалың түркі елі пір тұтады, оның аты даналықтың үлгісіндей болып кеткені белгілі. Жалпы Қорқыт Атаның даналығын үлгі тұтқан пенделер әр жерде кездесері анық. Дегенмен өмірдің барлық құпиясы кез келген адамның қысқа ғұмырында толық ашылмақ емес. Сондықтан адамдар арасындағы сұқбаттың, ақпарды өзара тасымалдаудың, ойларды түйістірудің арта түседі. Бұл күрделі мәселеге адамзат болып жұмыла қараудың қажеттілігі туындап отыр.

Қорқыттың әрбір шығармасы жай ғана орындалған күй емес еді, оның әрқайсысы әлемге, өмірге деген махаббаттан туындаған жүрек лебізі (интенциясы) болатын. Шығармашылықтың болмыстағы көрінісі тек дәстүрлі түсініктегі өнер салаларымен шектелмейді, ол адам болмысының, оның әлеуметтік әлемінің барлық саласын қамтиды. Тіршілік етуді өнер деңгейіне көтерген адам ғана оны Өмір сүру дәрежесіне дейін жеткізе алады. Ал, тіршілікті тек инстинктік-табиғи шамада өрбіту оны өмірде пендешілік ауқымынан шығара алмайды. Өмірдің алдымен маңызды құндылық екендігін кеңінен мойындатпайды. Пенде болса қандай жағдайда болсын, қандай ортаны мекен етсін күйкі тірліктің құрбаны, құлы болып қала береді. Сондықтан қоғамға қажетті діни негіздерді рационалдық деңгейде зерделеуде тұлғалар шығармашылығынан іздегеніміз де, ұлттық идеяны іздегеніміз де қоғамның кез келген қарапайым мүшесіне көмегін тигізетін рухани күшті табуды көксеуден туындайтын әрекетке жататыны анық.

Шын мәнінде өмірдің кез келген сәті әрбір адам үшін берілген керемет мүмкіндіктерді пайдалана бастауының көрінісі. Оған деген немқұрайлылық немесе оны пендешілікке бағындыру – адамды рухани құлдыраудан «өлім» деген құтқарушысының құшағына қарай жетелетеді. Бұл Жоғарғы Рухтың заңы. Өйткені жан барынша кірлемей үшін, пенде түнекке қарай құлдырамау үшін тағдыр «өлім» деген көпірдің есігін ашады. Тек біздер оған «Сұм Ажал» деп ат қойып, көз көріп, үйреніскен жандарымызды оған қимаймыз. Негізінен алғанда жан мен тәннің арасындағы айырмашылық та, бірлік те осы болмыстың екі қырының – өлім мен өмірдің байланысын танытады. Тәннің уақытша болмысы осындай жалпы табиғат пен Рухтың ырғаққа толы заңдылығына бағынады. Ал, жанның мәңгілігі оның кіршіксіз таза болуы. Оның рух арқылы дамуы –

адамға берілген орасан зор жауапкершілік пен сынақ іспетті. Сөйтіп, Өмір – Жоғарғы Қасиетті Рухтың Жер бетіндегі Зерде Иесіне сенімінен туындаған дүние және оған берілген “баға жетпес сыйы” деп бағалауымыз керек сияқты. Адамның өзінің таңдау құқығы өзінде болғанмен туа біткен бейімділік те үлкен рөл атқаратыны хақ.

Қорқыт көтерген мәңгілік мәселесі – өмірсүйгіштікке шақыру және өмірді сүйген адам ғана өз ұрпағын адамгершілік негізінде тәрбиелейді, сол арқылы жалпы халықтың болашағы алдында өзінің жауапкершілігін түсінеді және перзенттік борышын барынша парасаттылықпен, ыждағатты түрде орындауға тырысады. Адамның тектілігі де, намысының негізгі кейпі де осында жатыр. Тектілікке, атакқа іліну немесе байлық пен мансап құру жатпайды, керісінше, дүниенің сырын, оның терең мәнін жүрегіңмен түсініп, ақылыңмен екшеп, айналаңа жылуынды шаша жарқын өмір сүруді жатқызуға болады. Адам жақсы істің жалғасын біліп, дүниені көркейтуге өз үлесін қосуы, дарынын шабытпен шалқытып, адамдарды біріктіре білсе тектіліктік танытқаны. Бұл болмыста өмір сүре білу дегеніміз әлеуметтік шындықтағы қиындықтарды белсенді түрде жеңе білу, мүмкіндігінше тіршілікпен үйлесімділікті орнатуға ат салысуы. Бұл іс-әрекеттегі ұқыптылық – адамның үлкен Өмірдің алдындағы жауапкершілігі. Қорқыттың қалғып кеткен кезінде жыланның шағып өлтіруі де кездейсоқ оқиға ғана емес. Бұл – адамдарға берілген Жоғарғы Рухтың ескертуі. «Ешқашанда пендешіліктің қызығына түсіп, нәпсінің құлы болмау» қажеттігіне меңзеген дерек деп түсінуіміз керек сияқты. Өйткені, адамның қандай деңгейде болғанына, қоғамға сіңірген еңбегінің қандай болғанына қарамастан Ұлы заңдылықтың алдында барлық жандардың біркелкі жағдайда жауапкершілігі бар екенін білдіретеді. Яғни бұл өмірде кездейсоқ ешнәрсе болмайды. Дүниенің бәрінің ішкі себептері мен мәні бар, ал өзіндік құбылыстар біздің әрекеттеріміздің нәтижесі. Міне, сондықтан әрбір адам өзі айналысқан кәсібін өнер деңгейіне дейін көтерсе, онда ол жалпы Ғаламдық және қоғамдық үйлесімділіктің пернесін басады, көптеген әлеуметтік қайшылықтар өзіндік шешімін табар еді. Оның орнына адами пендешілік жалған құндылықтардың жеегіне кетуге бейім. Сондықтан көптеген қайшылықтарымыз жалғасын табуда екені белгілі.

Сөйтіп, Қорқыттың өмірдің құндылығын өнерден іздеуі өзіндік азаматтық идеялық ұстаным ретінде келесі ғасырларда әл-Фарабидің оны ғылым мен білімнен іздеуімен, дінмен астастыруымен жалға-

сады. Бұл түркі мәдениетінің, менталитетінің жаңа ерекше қырын танытады, яғни ол дәстүрлер сабақтастығында өзіндік өрнегін тапқан шығыстық өркениеттің бір көрінісі болатын «Шығыстық ұстаздың терең ойлы» еңбектері – өмір сүрген кезеңде шығармашылық арқылы үлкен жетістіктерге жетуге болатындығын дәлелдегендей. Бұл Қорқыттың түркілік даладағы Өмір идеясының шын мәніндегі жасампаздығының белгісі.

Қорқыттың рухани мұрагерлері өмір құндылығын нағыз Мәндік деңгейге дейін көтерді. Әсіресе шығыстық рухани ділімізде Қожа Ахмет Иасауидың орны бөлек. Оның барлық сопылық өмірі Аллаға деген, адамға деген, Ақиқатқа деген махаббатты жырлауға арналған. Міне, сөйтіп түркі даласында рухани құндылықтардың негізгі жүйесі сонау ерте заманнан-ақ аңғарыла бастаған. Ғұламалар өз ұрпағына дұрыс жолды меңзеп, көрсете білген. Сондықтан бұл рухани мұралар әлі де терең философиялық зерттеулерді қажет ететін дүниелер. Бұл құбылыс бүгінгі күні қайта табыс-қан барша түркі халықтарының ынтымағы мен бауырластығын көздің қарашығындай сақтау қажеттігін тағы да ұғындыра түседі. Қорқыт Ата өсиеттерінен алар бірінші тағылым десе де болады.

Екіншіден, Қорқыт – елдің бірлігін нығайтуға үлес қосқан қоғамдық қайраткер және ғұлама ойшыл, әлемдік ақыл-ой мәдениетінде өз орны бар философ-гуманист. Рухани әлемді зерттеушілер өлімнен қашқан Қорқыт философиясын шығыстық шумер эпосы «Гильгамеш туралы жырдағы» Гильгамеш әрекетімен салыстырады. Ал енді мәңгілік өмір жолында күресу, күй арқылы ажалды жеңу философиясы әлемдік философиядағы ерекше ой. Жалпы өмір мен ажал, жан мен тән, пәнилік пен бақилық түсініктері – түркі дүние-танымдындағы ең түбірлі және маңызды ұғымдар. Мәңгілік өмір туралы армандамайтын халық болмайды. Міне, осы идея өміршендігімен танылады.

Үшіншіден, Қорқыт Ата – өнер алды қара қобызды түркі жұртының аруақты аспабына айналдырған ұлы күйші, бүгінгі тілмен басқашалау айтқанда, түркінің саз өнерінің негізін қалаушы. «Күй атасы – Қорқыт» деген ұғым арқылы қазақ халқы өзінің дүниетанымынан, дүниені көркем бейнелер арқылы игеруге бейімдеу екенінен хабардар етеді.

Төртіншіден, әйгілі Қорқыт Ата – бүкіл түркі жұртына ортақ болып келетін имандылық пен сыйластық, әдептілік пен ізеттілік өлшемдерін кейінгі ұрпағына өсиет етіп кеткен данагөй тұлға. Қорқыт жырларындағы отансүйгіштік, ізгілік пен әдептілікке шақыру, сабырлылық пен төзімділікті дәріптеуі –

тарихи санамызда орын алған асыл қасиеттер. Осы рухани болмысымыз бен дүниетанымымызды келер ұрпақтарымызға жеткізу үшін, адамзат өркениетінің тарихында лайықты орын алу үшін біз Қорқыт Ата мұрасын зерделеп түсуіміз керек. Жалпы адамзаттық даналық ақыл-ой қазынасының шынайы тарихын жасауды мақсат еткен әлем зиялылары да мойындаған тұлғаның, аңыздық образдың рухани мұрасын жүйелі пайымдау арқылы, жан-жақты зерделеу арқылы нағыз ұлттық идеяның негізін анықтауымыз айғақ екені анық.

Сөйтіп, Қорқыттың өмірдің құндылығын өнерден іздеуі келесі ғасырларда әл-Фарабидің оны ғылым мен білімнен іздеуімен жалғасады. Бұл түркі мәдениетінің жаңа қырын танытады, яғни ол дәстүрлер сабақтастығында өзіндік өрнегін тапқан шығыстық өркениеттің бір көрінісі болатын “Шығыстық ұстаздың терең ойлы” еңбектері өмір сүрген кезеңде шығармашылық арқылы үлкен жетістіктерге жетуге болатындығын дәлелдегендей. Бұл Қорқыт идеясының жасампаздығының белгісі.

Қорқыттың рухани мұрагерлері өмір құндылығын нағыз Мәндік деңгейге дейін көтерді. Әсіресе осы мағынадағы шығыстық рухани ділімізде Қожа Ахмет Иасауидың орны бөлек. Оның барлық сопылық өмірі Аллаға деген, адамға деген, Ақиқатқа деген махаббатты жырлауға арналған. Міне, сөйтіп түркі даласында рухани құндылықтардың негізгі жүйесі сонау ерте заманнан-ақ аңғарыла бастаған. Ғұламалар өз ұрпағына дұрыс жолды меңзеп, көрсете білген. Сондықтан бұл рухани мұралар әлі де терең философиялық зерттеулерді қажет ететініне күмән келтіруге болмайды.

Шынымен де үлкен Еуразиялық кеңістікте халықтардың бір-бірімен қарым-қатынасында көптеген зерттелуге тиісті қалтарыстар бар екені рас. Олар болашақтағы ғылыми зерттеулердің еншісінде. Тек бұл мәселеде этникалық өзіншілдікті жоғары қойып, тарихи оқиғаларға объективті баға берулерден алшақ кетуге болмайды. Онда әртүрлі жырлар мен тарихи тұлғаларға таласудың жолына түсіп кету қаупі күшейеді. Сондықтан өмір туралы толғаныстардың қайсысын алсақ та руханият әлемін байытатын дүние болғаны жөн. Қорқыт туралы аңыз бен Қорқыт кітабының жалпы ділдік нұсқасына жақын келетін жырға «Оғызнаманы» жатқызамыз [5]. Бұл жырдың құндылығы Қорқыт Ата кітабы сияқты түркілік руханияттың өзіндік бастауы қызметін атқаруында.

Сондықтан «Оғыз қаған» туралы аңыздың барлық түркі халықтары үшін ортақ мәдени мұра екеніне шек келтірмейміз. Оғыздарға қарсылық

білдірген халықтардың ішінде дін жағынан алғанда әртүрлі сенімде болған халықтардың болуы заңды құбылысқа жатады. Өйткені, ислам діні әлі де Тұран жерінде өз күшіне ене қоймаған кезеңдегі тарихи дәуірдің оқиғалары бұл жырда баяндалады. Тәңірілік діннің ықпалында болған халықтар басқа сенімді де құрметтегені байқалады. Осындай өркениет аралық диалогтың белгілі ежелден қалыптасқанын аңғарамыз. Осы дәстүр ұрпақтарды бір-бірімен байланыстырды, мәдениеттерді тарихи біртұтас ете түскен сияқты.

Қазақ жерінде кең тарай бастаған әртүрлі батырлар жырлары осы Оғыз қағанға арналған аңызға ұқсас болып келеді. Соған қарағанда, ерлердің ерекшелігінің сипатталу дәстүрі сол кезеңде қалыптаса бастаған іспетті. Міне, сөйтіп, түркі даласының тарихи келбеті бірте-бірте өз күшіне еніп, жаңа құндылықтар жүйесі әрбір адамның дүниетанымының қалыптасуына өзінің терең ықпалын тигізе бастайды. «Қоянды қамыс өлтіреді, ерді намыс өлтіреді» деген нақыл сөзіндей ер намысы ұғымы түркілік менталитеттің түпқазығына айналады. Міне, соның арқасында осынша кеңістікте түркілер емін-еркін өмір сүруге мүмкіндік алады. Әрине, тарих доңғалағы түп-түзу сызықпен қозғалмайды, ол әртүрлі сынақтардан, кедергілерден өтеді. Дегенмен әр халық өзіне құнды деген рухани дүниесін сақтап қалуға, оны дамытуға тырысуы тиіс. Онсыз мәдени сабақтастықтың үзілуі мүмкін. Ол халықтың этникалық келбетін бедерсіздендіреді. «Оғызнама» келесі ұрпаққа рухани мұра болғандығымен құнды.

Оғыз туралы жыр батырдың, болашақ ел басшысының дүниеге келуі тарихынан басталады. Оған алғашынан керемет қасиеттер телінеді, айрықша сипаттармен басқа зерде иелерінен, қатар өмір сүрген пенделерден ерекшелендіре түседі. Мәселен, дүниеге келген нәрестеге “шырайы көк еді, аузы оттай қызыл еді” дегеннен ертедегі мифтерге сәйкес келетін әсірелей образдаудың кейпін, пішінін байқаймыз. Әрине, осындай эпостық жырға кейіпкер таңдалғанда ол міндетті түрде басқалардан айрықшалануға аса туғандығы бірден аңғарылуы тиіс болатын. Ал тектіліктің ең бірінші көрінісі осындай кішкентай нәрестеге сырттай берілген сипаттамадан басталып, оның барлық өмірі бойы әртүрлі ерекше харекеттер арқылы байқалып отыруы тиіс. Міне, батырлар жырларына қойылатын тарихи санадағы ең бірінші және негізгі талабына сәйкестік осы өлшемдерден, осы бағаланулардан басталады.

Егер жырға таңдалған кейіпкер өзінің табиғи, немесе рухани осалдығын өмірдегі әрбір қиындыққа толы сәттерде білдіріп, байқатып отырса, онда ол

тарих сынағынан өте алмағаны және ондай кейіпкер бірте-бірте халық жадынан өшіріліп кетуі де мүмкін. Халық үшін көбінесе қарапайым пенделік деңгейден жоғары тұратын тарихи тұлғаның бейнесі сомдалып отыруы тиіс. Ол бейне әркімді болсын ерліктерге, мәрттікке, батырлыққа және адалдыққа бастауы, тәрбиелеуі қажет. Яғни бір образда қоғамдағы идеалдылық типіндегі жетілген адам туралы түсініктің жиынтығы қалыптасуы тиіс болатын. Міне сонда ғана тарих қойнауында пайда болған аңыз болсын, жыр болсын ауыздан ауызға тарап, әлеуметтік сананың терең қатпарларына заңды түрде орныға алатын болған. Ал, енді көне түркілік заманда осындай ежелгі дәстүрлердің ережелеріне, талаптарына толық сәйкес келетін жырға осы Оғыз қағанға арналған тарихи шығарманы жатқызуымызға толық құқымыз бар. Оның дәлелі сонау орта ғасырларда пайда болған тарихи туындының қазіргі заманға дейін жетуі болып табылады және ол мәдени мұра ретінде өзінің тарихи тағылымдарын жас ұрпаққа ұсынары анық.

Әрине, қарапайым баладан ерекше туған нәрестенің артықшылығын көрсетудің тарихи эпостарда әртүрлі жолдары болғаны рас. Бірақ жырды қалыптастырушы авторлар (немесе белгісіз бір автор болуы мүмкін) “Осы ұл анасының омырауынан бір-ақ рет сүт еміп, бұдан артық ембеді. Шикі ет, тамақ, шарап тіледі” деген сипаттамаларды береді. Міне, сөйтіп, жырды құрастырушылар өз оқырманын бірден елең еткізеді. Тіптен, шарап тілеу шама-сына дейін жеткізеді. Сөйтіп, Оғыз бірден туғаннан басқа балалардан табиғи болмысы жағынан көшілгері болғандығын авторлар тікелей баяндаумен айналысқаны байқалады. Әрине, бұл сипаттауларды нағыз ерлікке, елін, жерін қорғауға тәрбиелеудің халықтың өзі ойлап тапқан өзіндік фольклорлық технологиясы деп түсінуге де болады. Сондықтан реалистік негіздегі, тіптен, прагматистік негіздегі тәрбиеге бас ұрған қазіргі тарихи кезеңдегі замандастарымыз үшін жырдың сюжетіндегі кейіпкер бейнесінің неге олай суреттелетіндігі түсініксіз болуы да мүмкін. Жас ұрпақ кейбір әсірелеуді қабылдамауы да мүмкін. Бірақ, мәселенің іргелі тұстарына барынша ұқыппен назар аударғанымыз дұрыс іспетті.

Бұл жерде ерекше маңыз беріп, көңіл аударатын нәрсе ретінде тарих сахнасына, ментальдік, яғни ділдік құрылымдарға түркілік заманның негізгі құндылықтық бағдарларының басымдылықтарын түсіну мәселесі шығады. Оғыздар өмір сүрген тарихи кезең үшін қандай әлеуметтік, саяси және рухани мәнділіктер қоғам үшін негізгі маңыздылыққа

ие болған деген сұрақ туындайды. Әрине, жаугершілік заманы, кеңістік пен уақыттың қатаң бәсекелестікке бағынған кезеңінде негізгі мәселе тіршілік үшін күрес болғаны анық. Ол мәселені Оғыз батырдың қатпен шайқасынан да, одан кейінгі елді басқарған кездегі көптеген басқа жұрттармен шайқасынан байқаймыз. Яғни жырдың жалпы мазмұнына үңілетін болсақ, бұл тіршілікте өмір үшін үнемі күресте болу керек. Бірақ сол күрестің мақсаты жеке бастың ғана амандығын, қадір-қасиетін күйттеу емес, елдің қамын ойлау, оның әрбір өкілі үшін жанкештілікпен тер төгу, реті келіп жатса қан төгу деген тарихи тұжырым астарланып жеткізіледі. Міне, осындай әрекетке баруға кім дайын болуы керек? Әрине, Оғыз қаған сияқты ердің үлгі болатын жері осындай сәттер іспетті. Ал, енді өзінің жеке басының мүддесін үлкен қауымдастық мүддесіне бағындыруға дайындықтар мен әрқашанда халық үшін қандай қиындыққа болсын дайын болу сияқты деректер рухани жағынан алғанда біршама жетілген әлеуметтік субъектінің өмірдегі әрекеті болып табылады.

Оғыз қағанның түркілер тарихында қомақты орын алу себебі де осындай шығыста басымдық танытқан дүниетанымдық бағдардың озық үлгілеріне сәйкес келетін тарихи кейіпкер болуында деген ойдамыз. Сондықтан Оғыз қаған жыры түркілердің оғыз тайпаларының ауқымынан асып көптеген көрші елдердің тарихи болмысына ерекше мәдени құндылық ретінде өз орнын табады. Жалпы халықтардың нағыз шынайы бағалауы әрқашанда этникалық шеңберде шектеліп қалуды қаламайды. Егер әртүрлі мәдениетте орын алған тыңдауға, қадірлеуге тұратын образдар сол мәдениеттен тысқары жерлерде де белгілі бір құрметке ие болатыны белгілі. Мәселен, мұсылман елдерінде Ғайса пайғамбар, Сүлеймен пайғамбар туралы аңыздар орта ғасырларда кең тарағаны белгілі. Сол сияқты Оғыз қағанның түркі елдері ғана емес, басқа да көрші елдердің рухани өміріне ерекше тарихи тұлға ретінде ендеп кетуіне кедергі болмағанына сенімдіміз.

Оғыз қағанның үйленуінің суреттелуі де кереметтерге толы. Әсіресе, өзінің алғашқы жарын кездестіргендегі сипаттау Оғыз заманындағы басымдық танытқан дүниетанымдық эстетикалық келбеттерді айшықтайды. “Осы қыз сондай көрікті еді: күлсе Көк Тәңірінің өзі күлетіндей, жыласа Көк Тәңірінің өзі жылайтындай еді” деген жолдардан бұл дүниенің әсемдігі мен мұңының өзі әйелдің қас-қабағына қордаланғандай әсер қалдыртады. Яғни дүниенің бәрін ұйымдастырушы, басқарушы, реттеуші күшті Көк Тәңірі дегеннің өзінде, оның өзі

ер адамның өмірлік серігі болатын арудың жан дүниесінің ырғағына үнемі назар салатындай кейіпте түсініледі. Бұл Көк Тәңірінің орнын, ең жоғарғы күш ретіндегі мәртебесін төмендету емес, ол, керісінше, әйел затын барынша асқақтату, оны әлемдегі әсемдіктің, нәзіктіктің, үйлесімділіктің тетігі, белгісі ретінде қарастыру болып табылады. Міне, осындай әйелге деген жоғары деңгейдегі рухани қатынастардың талай ғасырлар бойы түркі әлемінде орын алып келгеніне дәлелдер тарихи деректерде, ғұламалардың тарихи шығармаларында барынша жеткілікті.

Тек ортағасырлық Шығыста ғана әлеуметтік қатынастар негізінен деспоттық, авторитарлық сипатта болған деген түсінік Еуропаорталықтық түсініктерде басымдық танытып келгені белгілі. Өкінішке орай біздің халқымыздың өткен тарихын, қазіргі заманымыздың анықтаушы бейнесін осындай кертпе және шолақ мағынада ғана бағалаушы, байыптаушы кейбір әріптестеріміздің көптеген әлеуметтік кеңістікте ежелден терең қарым-қатынастардың мәдениеті орныққанын, диалогтың өзіндік дәстүрі мен үлгісі қалыптас-қандығын байқамайтындығы қынжылдырады.

Шын мәнінде үстірт көзқарастардың сараптауы бойынша Шығыс дәстүріндегі жалпы әйелге деген қатынасты иерархиялық сипаттағы өзара байланыс деп сыңаржақты пайымдау болып табылады. Әйелдің сұлулығы мен қатар байыптылығына ғасырлар бойы тәнті болған түркілік әлем оған деген құрметін ешқашан төмендетпеген және оны Ғаламның керемет бөлшегі ретінде үнемі жырға қосып отырған. Міне, осы дәстүріміздің қазіргі замандағы жалғасы болғанын қалаймыз және әйелді тек қана қоғамның еңбек етуге қажетті пенде ретінде қабылдауымыз, оның әсемдігін, қылықтылығын екінші қатарға ысырып қойып, нарықтың қатаң заңының қисынына жегіліп, жеңіліп кете беруіміздің өзі рухани дүниеміздің әлсірегенін, ғасырлар бойы қалыптасқан түркілік заманнан келе жатқан әйел сыйлауға байланысты тамаша дәстүріміздің іргесін сөгілтеді. Міне, сондықтан Оғыз қағанның өз жарын қалай сүйгенін, ұлдары мен қыздарын қалай мәпелегенін тәлімдік өнегесі бар әрекеттер деп бағалауға болады. Дәл осыған ұқсас Қорқыт бабаның әйел баласына, оның ішіне өзінің қарындасына деген үлбіреген, махаббатқа толы көзқарасы тәлімдік үлгі ретінде аңыз болып қалғанын айта кетуіміз керек. Бұл қасиеттер тек өркениетті қоғамда ғана қалыптасуға тиісті дүниелер екенін атап өткеніміз жөн. Еркек пен әйелдің өзара диалогы, түсінісуі адамзаттың рухани тұтастандырып тұрған құбылыс. Бұл өмір философия-

сының шынайы өзегі.

Қорқыттың зерделеген өмір философиясы келер ұрпақты үнемі оптимизмге шақырады, әрбір жан-ның ғұмырының бекер емес екендігінен хабардар етеді. Осы сенімнің күдіреті талайларды небір қиын асулардан өтуге, тағдырдың сынақтарын жеңуге итермелейді

the authors give their own interpretations of philosophy of life of Turkic thinker Korkyt Ata and connect his teachings with spiritual renaissance of Kazakh folk in modern conditions.

ӘДЕБИЕТ

1. *Мұқтарұлы С.* Қорқыт Ата (Қорқыттануға баспалдақ). – Түркістан: Мұра, 1997.- 68 б.
2. *Аташ Б.* Қорқыт Ата философиясындағы адам және әлем проблемалары // *Ізденіс/ Поиск* 1999. №2. 204 б.
3. Философия тарихы: Оқулық /Ж.Алтай, А.Қасабек, Қ.Мұхамбетали – Алматы: Жеті жарғы, 1999. 288 б. (77)
4. Орта ғасырдағы түркі ойшылдары. Жиырма томдық. 5-том. Астана: Аударма, 2005.-528б /43-115/
5. *Нұрмұратов С.Е.* “Оғызнама” мәтіндегі мәдени-тарихи маңызды тұжырымдар// Орта ғасырдағы түркі ойшылдары. Жиырма томдық. 5-том. Астана: Аударма, 2005.-528б /124-129/.

Резюме

Рассматриваются ценностно-смысловые стороны философского мировоззрения Коркыта. Авторы, анализируя работы известных философов, литературоведов, предлагают свои интерпретации философии жизни тюркского мыслителя Коркыт Ата и связывают его учение с духовным возрождением казахского народа в современных условиях.

Summary

It is considered in this scientific article the axiological sense of philosophic world outlook of Korkyt. Analyzing the works of well-known philosophers, specialists in literature,